

ZMĚNY V SYNTAKTICKÉM PLÁNU NA MATERIÁLU TŘÍ PŘEKLADŮ CHATEAUBRIANDOVY ATALY¹

Jindřiška SVOBODOVÁ

Abstrakt:

Příspěvek je zaměřen na srovnání tří překladů Chateaubriandovy novely Atala, zejména pak v oblasti syntaktického jazykového plánu. Autorka na získaném jazykovém materiálu sleduje změny v užívání jistých syntaktických konstrukcí a spojovacích prostředků, zabývá se i způsoby vyjadřování modálních významů.

Klíčová slova:

Překlad, umělecký text, vývoj syntaktických konstrukcí, modalita

Vlastní text

0. Při vzniku následujícího článku nás inspirovala studie Svatavy Machové (Machová, 2005, s.156-161) věnovaná rozsahu výuky syntaxe na českých bohemistických pracovištích. Autorka dospívá k závěru, že prakticky na žádném z nich není v rámci kurzu syntaxe pozornost věnována diachronnímu vývoji české věty: „*Takže absolvent málokde zaměří svou pozornost na to, jak se z vyjadřování juxtaponovaného vyvíjely vztahy dominance a množení, jak se proměňovala funkce prostředků signalizujících vztahy mezi elementárními syntaktickými jednotkami a větami, což může být příčinou jeho budoucího negativního vyladění k syntaktickým inovacím projevujícím se v současném jazyce v jistých komunikačních situacích a jejich hodnocení jako chybných jen proto, že jejich popis dosud není zařazen do kodifikačních příruček, i když lze pozorovat jejich dlouhodobé rozšíření po celém území Česka*“ (Machová, 2005, s. 160). Za možné řešení považujeme práci s překlady uměleckých textů pořízenými v delších časových rozestupech; na jazykovém materiálu, který vyrůstá z podloží společného originálu, lze sledovat nejnápadnější změny např. ve výskytu a frekvenci jistých typů syntaktických konstrukcí, případně spojovacích prostředků, i způsoby, jakými se archaické konstrukce nahrazují v současném jazyce.

1. Materiál pro analýzu jsme získali ze tří překladů Chateaubriandovy Ataly² pořízených Josefem Jungmannem,³ Jaroslavem Zaorálkem (1926) a Oskarem Reindlem (1973) ve větším než stopadesátiletém časovém rozestupu. Od vzniku nejmladšího z nich již navíc uplynulo více než třicet pět let, současnému recipientovi tedy poskytuje dostatečný prostor pro případné vlastní inovace či změny.

Je zřejmé, že změny v syntaktickém plánu neprobíhaly v daném období tak dynamicky jako například v oblasti lexika, přesto se v další části našeho příspěvku budeme věnovat těm aspektům syntaktické výstavby jednotlivých textů, které jsou z jejich „vývojového“ hlediska nejnápadnější a které by tudíž mohly sloužit jako ilustrativní příklady toho, že vývoj probíhá ve všech rovinách národního jazyka.

¹ Příspěvek vznikl s podporou grantového projektu Vzdělávací cyklus Moderní mluvnice češtiny pro studenty magisterských a doktorských programů, registrační číslo CZ.1.07/2.2.00/15.0275.

² Komplexní analýzou těchto překladů se na sympoziu Sondy pod povrch jazyka, pořádaném katedrou bohemistiky FF UP dne 8. září 2009, zabývala Jana Hoffmannová.

³ Jungmannův překlad vyšel jako součást souborného vydání roku 1958, editoři ale vycházeli z I. vydání z roku 1805 (viz Jungmann, 1958, s. 632).

2. Nejnápadnějším rysem starších překladů odlišujícím je od nejnovějšího Reindlova je vysoká frekvence výskytu polovětných konstrukcí. Identická realita fikčního světa literárního díla může být zachycena různým způsobem, jak upozorňují autoři Mluvnice češtiny 3: „Propozice tudíž představuje již jistý výběr, který jednak mluvčí provádí se zřetelem k cíli, jehož by chtěl komunikováním dosáhnout, jednak je omezen strukturními možnostmi jazyka. Na druhé straně však táž situace může být prezentována různým způsobem, jako vyjádření několika odlišných propozic, mezi nimiž může uživatel jazyka volit“ (Daneš - Grepl - Hlavsa, 1987, s. 9). U starších překladů je zřejmá snaha o kondenzované vyjádření, v souvislosti s tím narůstá i počet přechodníkových konstrukcí.⁴

Jungmann	Zaorálek	Reindl
Nastoupivše oba drahu života od protivných končin, ty přišel jsi odpočinout sobě na místě mém, a já na tvém posadil jsem se ... (s. 15).	Vstoupivše na životní dráhu každý na jiném konci ty jsi přišel odpočinouti na místo mé a já jsem se byl posaditi na tvém ... (s. 17).	My oba nastoupili jsme svou životní pouť ze dvou protilehlých konců. Tys přišel si odpočinout na místo mé, zatímco já byl zase uveden na tvé ... (s. 38-39).
Uviděv takto vzjítí i zajítí slunce na tom místě žalosti, druhý den, jak uslyšán jest křik pelikánův, hotovím se opustit ten hrob posvátný (s. 53).	Uzřev tak slunce vycházeti i zapadati nad tímto místem bolesti, druhého dne při prvním zavolání čápa jsem se připravil k odchodu s posvátného hrobu (s. 86).	Když jsem spatřil na tomto místě bolesti vycházet i zapadat slunce, chystal jsem se hned nazítří opustit posvátný rov při prvním křiku čápa (s. 109).

Tabulka č. 1: Přechodníkové konstrukce

Autoři starších překladů tedy s přechodníkem pracují jako s živým prostředkem pro vyjádření závažnosti sdělovaných obsahů: „Z funkčního hlediska se přechodníky pokládají za výrazy, které vyjadřují slovesné významy (...) a současně to, že autor projevu hodnotí propozici vyjadřovanou přechodníkovou skupinou z hlediska informačního členění textu jako druhotnou, méně důležitou; jsou tedy prostředkem hierarchizace dějů ...“ (Karlík – Nakula – Pleskalová (eds.), 2002, s. 352). I na poměrně omezeném materiálu analyzovaných překladů je možné dobře demonstrovat tendenci směřující k postupné eliminaci takovýchto konstrukcí, už i Zaorálkův překlad totiž na možnost užití transgresivu místy rezignuje a oba děje pojímá jako samostatné.

Jungmann	Zaorálek	Reindl
Pozoroval jsem, že vstanouc o půlnoci hledala poustenníka; an však, upraviv jí lože, vyšel spatřovat pěknosti noci a modlit se k Bohu na vrchu hory (s. 36).	Slyšel jsem ji, jak vstala uprostřed noci; hledala poustevníka, ale ten, protože jí poskytl své lože, šel se dívat na krásu nebes a modlit se k Bohu na vrcholku hory (s. 54).	Bylo už hodně pozdě, když jsem zaslechl, jak vstala. Hledala zřejmě poustevníka, který však, protože jí přenechal své lože, seděl zatím na samém hřebenu hory, kde se nejen modlil, ale odkud se také obdivoval velebné nádheře nočního nebe (s. 77).

⁴ V dalším textu budeme citace z překladů uvádět pod jménem překladatele, z citovaného pramene uvedeme pouze číslo strany.

Vyjdouce z lesa uzmíme dědinu, založenou na břehu jezera, uprostřed pousty květné (s. 37).	Když jsme vyšli z hájků, zjevila se nám misionářská víska, postavená na břehu jezera, uprostřed stepi poseté květy (s. 57).	Jakmile jsme vyšli z lesa, objevila se našim zrakům nevelká osada misie, ležící na břehu jezera uprostřed savany hýřící květy (s. 80).
--	---	--

Tabulka č. 2: Ústup přechodníkových konstrukcí

2.1. Pro novější překlady je vůbec příznačná klesající frekvence jmenných tvarů slovesa a tzv. aktivních verbálních adjektiv. Ve starším překladu jsou obvyklé nominalizované konstrukce, užití participiální skupiny zde vede ke vzniku kompaktní, sevřené jednotky, z hlediska dnešního recipienta je však jejich užití v takové frekvenci již pocíťováno jako neobvyklé a archaické.

Jungmann	Zaorálek	Reindl
Jediný zbýval provaz, ale ten rozpítí zdálo se nemožné bez zavezení o vojáka na něm ležícího všim tělem svým (s. 25-26).	Zbýval ještě jeden provaz, ale zdálo se nemožné přeříznuti jej bez dotyku válečníka, který jej celý překrýval svým tělem (s. 36).	Ještě zbýval jeden jediný provaz, který však nebylo možno uvolnit a nezavazit přitom o strážce, jenž na něm ležel celým tělem (s. 59).
Užásl jsem, že Atala přijdoucím nám o polednách nevyběhla vstříc (s. 40).	Byl jsem překvapen, přicházejí k ní k polední hodině, že nevidím Atalu spěchati vstříc našim krokům (s. 63).	Přišli jsme zpět skoro až v poledne a byl jsem nesmírně překvapen, že nám Atala nespěchá v ústrety (s. 84).

Tabulka č. 3: Konstrukce s verbálními adjektivy

Příklady uvedené v tabulce č. 3 nám dobře dokládají skutečnost, že realita zobrazovaná propozicí může být pojata různými způsoby (viz Daneš - Grepl - Hlavsa, 1987, s. 12). Při ztvárnění skutečnosti pomocí neurčitých slovesných tvarů a slovesných adjektiv dochází ke změnám v počtu participantů i v jejich hierarchickém uspořádání. Přehled základních typů nepůvodních nominalizovaných struktur přináší např. Karlík (2000, s. 81-87). Autoři starších překladů tedy využívají možnosti vyjádřit větně pouze tzv. základovou propozici (Daneš - Grepl - Hlavsa, 1987, s.128), kdežto pro vyjádření druhé už užívají odvozené transformované konstrukce (ležícího vojáka, nám přijdoucím, přicházejí), zachycené děje tak nejsou pojímány jako samostatné a vzniklá konstrukce je kompaktnější.

2.2. Polovětné konstrukce, podobně jako větné členy bez dalšího rozvíjení, ustupují v novějších překladech větným konstrukcím i na místech, kde je třeba vyjádřit široce kauzální a nebo jiné významové vztahy mezi propozicemi.

Jungmann	Zaorálek	Reindl
... Lopéz, pohnut jsa mou mladostí a prostotou dal mi útočiště a uvedl mne k sestře své, s kterou živ byl bez manželky (s. 15).	...Lopez, dojat jsa mým mládím a mou prostotou, mi nabídl útulek a přivedl mne ke své sestře, s níž žil bez manželky (s. 18).	... <i>Lopez</i> , dojat mým mládím a nezáludností, poskytl mi útulek a zavedl mě ke své sestře, s níž společně žil, neboť nebyl ženat (s. 39).
Brzo na to usilovala, jednak nadarmo, odvázati s krku malý křížek svůj; i prosila mne sníti jej a řekla mi ... (s.	Za chvíli se s velikým úsilím pokoušela sejmnouti si s krku křížek, ale marně; prosila mne, abych jej odvázal sám a	Sotva se jí po chvíli vrátilo vědomí, pokusila se, ovšem marně, sejmnout si z krku drobný křížek; i požádala

48).	řekla mi ... (s. 78).	mne, abych jí jej sám odvázal (s. 100).
------	-----------------------	---

Tabulka č. 4: Vyjadřování významových vztahů.

2.3. Repertoár užitých spojovacích prostředků se vůbec výrazně proměňuje a obohacuje. Pro Jungmannův překlad je poměrně příznačné nevyjadřování vztahů mezi propozicemi, ještě nápadněji ale působí případy, kdy se určitý spojovací prostředek, známý i současnému uživateli jazyka, užívá při vyjadřování zcela jiných významů.

Jungmann	Zaorálek	Reindl
Zajatý jakkoli, nemohl jsem první dny zdržeti se podivu nad nepřáteli (s. 16).	Třebaže jsem byl zajatec, nemohl jsem se první dny ubrániti, abych se neobdivoval svým nepřátelům (s. 19).	Přestože jsem byl zajat, nemohl jsem se v prvních dnech ubránit, abych se neobdivoval svým nepřátelům (s. 41).
Když jedna chatrč s Atalou v tom kraji ušťastnila život můj (s. 39).	Jak šťastným by byla můj život učinila chata v těch končinách s Atalou (s. 60).	... kdyby mi byl osud dopřál žít v onom půvabném prostředí pod jednou střechou chatrče s milovanou Atalou (s. 84).

Tabulka č. 5: Užití spojovacích prostředků

3. Srovnání analyzovaných překladů nám znovu potvrdilo silnou tendenci eliminovat neosobní konstrukce, jejichž subjekt je na povrchové rovině obsazen jinou rolí než rolí agentu se sémantickou klasifikací [+ person]. Uhlířová upozorňuje na výraznou vývojovou tendenci směřující právě k „*personičnosti tematického subjektu*“ (Uhlířová, 1993, s. 244). I nám se potvrdilo její zjištění, že: „... *redukci některé složky podmětové skupiny nebo přeskupením jejích složek se do nadřazené syntaktické pozice pravidelně dostává ten participant, který je nejdůležitější z hlediska tematické výstavby textového úseku, tj. ten participant, který vyjadřuje (konstantní) téma odstavce nebo který je hypertématem (...) není přitom podstatné, aby personický podmět byl ve větě vždy explicitně pojmenován. Je-li z kontextu dostatečně znám, není třeba ho znovu opakovat; stačí, je-li mu primární pozice participantu v hierarchické struktuře věty „rezervována“ a tím zároveň signalizována tematická kontinuita v dané tematické posloupnosti. (...) Původní podmínky, tedy jména vyjadřující nezcizitelné vlastnictví osoby, dále konkrétní vlastnictví zcizitelné, duševní stav osoby, popř. změnu duševního stavu, činnost osoby a v jednotlivých případech i jiný sémantický obsah (...), vyjadřují aktuální, proměnlivé téma jednotlivých vět, na něž se v tematické posloupnosti zpravidla už dále nenavazuje (tj. které nevstupují do izotopických řetězců)*“ (Uhlířová, 1993, s. 244-245). Právě z toho důvodu pak v pozici tematického subjektu pojmenování osoby nebo jeho pronominální substitut nahrazují obsahy zmiňované výše.

Jungmann	Zaorálek	Reindl
Neprodlela trestati mne nevděčnost má (s. 16).	Brzy jsem byl potrestán za svůj nevděk (s. 19).	Za svůj černý nevděk byl jsem však velmi brzy potrestán (s. 41).
Potom následovalo sto dotazů o stavu srdce mého (s. 17).	Bylo to dále tisíc otázek o stavu mého srdce ... (s. 20).	Nato mě zasypávaly hromadou otázek, jak je tomu v mém srdci (s. 42).
Zdaž není, kde by nás ukryli	Nejsou v lesích zákoutí, v	Což není v lesích dosti

lesové, záhybu (faldu) v zelenitém oděvu jejich? (s. 18-19).	nichž bychom se skryli (s. 23).	útočišť, kde bychom se mohli skrýt? (s. 46).
Atala utichla náhle, zamlčeci nevím jaké tajemství osudné, jenž vyjítí mělo ze rtou jejich (s. 19).	Atala náhle zmlkla a zadržela jakési osudné tajemství, které již mělo uklouznouti jejím rtům (s. 24).	Vtom se Atala odmlčela, jako by spolkla nějaké neblahé tajemství, jež měla už bezmála na jazyku (s. 46).

Tabulka č. 6: Personičnost subjektu

Na uvedených příkladech je jednak dobře patrný postupný vývoj ve změněném způsobu obsazování subjektové pozice, jednak vzrůstající frekvence konstrukcí s povrchově neobsazenou subjektovou pozicí. Zejména v Reindlově překladu je častá elipsa všude tam, kde je subjekt snadno dosaditelný z kontextu.

3.1. S tendencí zmiňovanou v bodě 3. souvisí i klesající frekvence výskytu deagentivizovaných konstrukcí. Původce děje bývá ve starších překladech často upozaděn, zatímco v novějších zůstává subjektová pozice na povrchové rovině neobsazena a tematický subjekt je společný celému odstavci nebo textovému úseku.

Jungmann	Zaorálek	Reindl
Uvázán jsem ke stromu a jeden bojovník stál netrpělivě u mne na stráž (s. 18).	Byl jsem přivázán k patě stromu; jeden válečník bděl netrpělivě vedle mne (s. 22).	Přivázali mě ke kmeni stromu a ustanovili za mého strážce mladého bojovníka, jenž hořel doslova netrpělivostí (s. 44).
Zatím prostřen jsem na záda; provazy opjaté o krk, o ruce a nohy mé podávaly se k dřevcům zabodeným do země (s. 25).	Mne položili na záda. Provazy od mého krku, nohou a rukou byly uvázány na kolíky zaražené v zemi (s. 35).	Zatím mě moji strážcové položili na záda; provazy, jimiž jsem byl pevně spoután kolem krku, na rukou a na nohou, byly přivázány ke kolíkům zaraženým do země (s. 58).

Tabulka č. 7: Deagentizace

4. K významným změnám dochází i v oblasti vyjadřování modálních významů. Autor nejnovějšího překladu nezřídka na možnost explicitního vyjádření této kategorie rezignuje.

Jungmann	Zaorálek	Reindl
Zpívaly, smály se se mnou, a potom daly se do pláče, kdy vzpomněly, že mám býti upálen (s. 17).	Zpívaly, smály se se mnou a potom prolévaly slzy při vzpomínce, že mám býti upálen (s. 20).	Zpívaly, smály se se mnou a nato se usedavě rozvzlykaly při myšlence, že budu upálen (s. 42).

Tabulka č. 8: Nevyjadřování modálních významů

Mnohem nápadněji ale působí užití infinitivních konstrukcí při vyjadřování kategorie nutnosti nebo možnosti. Konstrukce je + infinitiv s dativem substantiva hodnotí autoři Skladby češtiny jako knižní až archaické (Grepl – Karlík, 1998, s. 158) zejména v případech, kdy slouží jako prostředek pro signalizaci kategorie nutnosti/nezbytnosti. Při práci s naším materiálem se nám potvrdila tendence tyto konstrukce eliminovat, vyhýbá se jim už i

Zaorálek.

Jungmann	Zaorálek	Reindl
Když odrostou ptáčata, jest jim hledati píce své a nalézají mnoho trpkých zrn na poušti (s. 21).	Jakmile ptáče doroste, je nuceno shledávati si potravu a najde v pustině mnohá zrna hořká (s. 28).	Když ptáče povyroste, musí si hledat potravu, i najde v pustině mnoho hořkých zrn (s. 50).

Tabulka č.8: Kategorie nutnosti

Podobné konstrukce jsou v Jungmannově překladu užívány i při vyjadřování kategorie možnosti. Autor překladu je využívá, pokud chce signalizovat možnost, případně realizovatelnost děje. Ve Skladbě češtiny je tento prostředek opět popsán jako: „*Archaické vyjádření možnosti pomocí syntaktické konstrukce*“ (Grepl – Karlík, 1998, s. 162).

Jungmann	Zaorálek	Reindl
Škoda, že mi není utéci s tebou! (s. 19).	Jaká škoda, že nemohu utéci s tebou! (s. 24).	Jaká škoda, že nemohu utéci s tebou! (s. 47).
Na břehu řeky Chata-Uchy viděti planý fik, jehož posvětil zvyk národů (s. 24).	Na březích řeky Chata-Ucha stál divoký fikovník, zasvěcený úctou národů (s. 33).	Na březích řeky Šata-Yš košatí se mohutný fikovník, o němž rudoši všeobecně věří, že je posvátný (s. 56).

Tabulka č. 9: Kategorie možnosti

Závěr: Jsme si vědomi skutečnosti, že výsledná podoba překladu uměleckého textu podléhá zákonitostem platným pro celý funkční styl, i faktu, že vliv původního originálního textu se jistě projeví ve snaze přiblížit se jeho celkovému archaizujícímu vyznění. Přesto se domníváme, že je možné při práci s překlady vysledovat jisté vývojové tendence, které jsou platné v oblasti syntaktického plánu obecně, a formu srovnání jednotlivých variant pak využít při jejich zprostředkování v kurzech syntaxe nebo stylistiky.

Literatura:

DANEŠ, F. – GREPL, M. – HLAVSA, Z. *Mluvnice češtiny 3*. Praha: Academia, 1987.

GREPL, M. – KARLÍK, P. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia, 1998.

KARLÍK, P. Nejdůležitější typy nominalizace v češtině. In *Přednášky a besedy z XXXIII. běhu LŠSS*. Brno: MU, 2000, s. 81-87.

KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.

MACHÁČKOVÁ, E. K jednotlivým typům transformací v češtině, *Slovo a slovesnost*, 1992, roč. 53, s. 273-281.

MACHOVÁ, S. Obsah a rozsah výuky pro budoucí učitele českého jazyka na SŠ v průběhu jejich univerzitních bohemistických studií. In *Syntax a jej vyučovanie III*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, 2005.

SVOBODOVÁ, J.: Syntaktické konstrukce v překladech povídky O lásce A. P. Čechova, v tisku.

UHLÍŘOVÁ, L. Příspěvek k vývojové dynamice větných vzorců v češtině, *Naše řeč*, 1993, ROČ. 76, s. 241-250.

Prameny:

CHATEAUBRIAND, F. R. *Atala*. Přel. O. Reindl. Praha: Odeon, 1973.

CHATEAUBRIAND, F. R. *Atala*. Přel. J. Zaorálek. Praha: Odeon, 1926.

JUNGMANN, J. *Překlady II*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958.

CHANGES ON THE SYNTACTIC LEVEL DEMONSTRATED WITH THE USE OF THREE DIFFERENT TRANSLATIONS OF AN CHATEAUBRIAND'S PROSE TITLED ATALA**Summary:**

Comparison of three translations of a Chateaubriand's prose *Atala* from the beginning of the 19th and 20th century and from the 70th years the 20th century show certain developmental tendencies pertaining Czech syntactic constructions. The tendency to occupy the subject position with a personal name, decreasing portion of secondary transformed structures and replacing transgressives and verbal adjectives with dependent clauses seem to be the most significant changes. Decrease of constructions with explicitly expressed modal modification of reality is also evident.

Key words:

Translation, artistic text, development of syntactic structures, modality

Kontaktní adresa:

Mgr. Jindřiška Svobodová, Ph.D, KBH FF UP, Křížkovského 10, Olomouc, 771 80, jindriska.svobodova@upol.cz, svobodovaina@tiscali.cz, 585633149